

El Vallès Oriental, objectiu militar durant la Guerra Civil: danys materials i reconstrucció

Oriol Dueñas Iturbe (Universitat de Barcelona)

7

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
26 (2022), 7-36

Resum: La Guerra Civil espanyola va provocar milers de víctimes entre soldats i civils, i també multitud de danys materials a Catalunya. Aquestes destruccions s'efectuaren a través dels enfrontaments bèl·lics: batalles, bombardejos i voladures de ponts. Per efectuar aquells bombardejos foren fonamentals les xarxes d'espionatge que informaren les autoritats rebels dels principals objectius de cada localitat, com va ser el cas de Granollers per al bombardeig del 31 de maig de 1938. Pel que fa a les destruccions de comunicacions, foren especialment destacades les que van protagonitzar les unitats republicanes en retirada durant els darrers moments de guerra. Posteriorment, les noves autoritats franquistes s'encarregaren de la reconstrucció de tots aquells estralls, sovint amb unitats de treballs forçats formades per presoners de guerra republicans. En aquest article fem una primera aproximació dels danys materials que es produïren durant la guerra a la comarca del Vallès Oriental.

Paraules clau: espionatge, bombardejos, destrucció militar, Vallès Oriental.

Abstract: The Spanish Civil War caused thousands of casualties among soldiers and civilians, as well as a multitude of material damage in Catalonia. These destructions were carried out through warfare: battles, bombings and the blasting of bridges. Espionage networks were essential to carry out those bombings, informing the rebel authorities of the main objectives of each locality, as was the case in Granollers for the bombing of May 31, 1938. With regard to the destruction of communications, especially noteworthy were those of the retreating Republican units during the last moments of the war. Later, the new Francoist authorities were in charge of rebuilding all that havoc, often with forced labor units made up of Republican prisoners of war. In this article we make a first approximation of the material damage that occurred during the war in the region of Vallès Oriental.

Keywords: espionage, bombing, military destruction, Vallès Oriental.

Data de recepció: 31 desembre 2021; versió definitiva: 27 gener 2022.

DOI: <https://doi.org/10.34810/ponenciesn26id396276>

1. Introducció¹

Sense cap mena de dubte la Guerra Civil espanyola fou un conflicte terrible. L'enfrontament armat que s'inicià arran del fracassat intent de cop d'estat de 18 i 19 de juliol de 1936 originà milers de víctimes, tant soldats morts en els diversos enfrontaments bèl·lics, com civils que perderen la vida a causa de la repressió que s'exercí en ambdues rereguardes, així com pels bombardeigs que s'efectuaren sobre diverses localitats durant els anys de conflicte. Foren precisament aquests atacs des del cel i des del mar els que provocaren al mateix temps danys materials. Per tant, els bombardeigs tingueren una doble finalitat, per una banda, provocar danys materials, especialment sobre les infraestructures de l'enemic; i per l'altra, portar el terror sobre la població civil tot cercant desmoralitzar-la.

El bombardejos de la Guerra Civil es convertiren en un assaig del posterior conflicte mundial de 1939 a 1945, una prova que se centraria en la utilització de noves armes i de noves estratègies militars. Especialment destacada seria la utilització de l'arma de l'aviació, la qual posaria en pràctica bombardejos estratègics sobre la rereguarda. La tecnologia vinculada amb aquesta arma seria subministrada pel règim feixista italià de Mussolini i pel règim nacionalsocialista de l'Alemanya de Hitler, a l'exèrcit rebel, i per la URSS de Stalin pel que fa al bàndol republicà, els uns i l'altra actors principals del futur conflicte mundial que provarien la seva capacitat destructora durant la guerra espanyola.

Les agressions des del mar i el cel s'efectuaren sota l'argument de destruir els anomenats objectius militars. Tots aquells objectius es podien definir com els espais, recintes i infraestructures que calia eliminar per evitar qualsevol avantatge militar per part de l'enemic. Aquelles agressions, doncs, cercaren assolir danys sobre fàbriques d'armes, comunicacions, centrals elèctriques, etc. El problema de bombardejar tots aquells objectius fou que la majoria es localitzaven en nuclis urbans, aspecte que portaria, com és prou sabut, que les bombes afectessin edificis, carrers, etc. que no eren ni molt menys objectius militars.

Sense cap mena de dubte, una de les zones que més patiren els efectes de la guerra fou Catalunya. Tot el territori sense excepció sofrí els efectes dels bombardeigs i del front de guerra, situacions que originaren milers de víctimes, en el cas dels bombardeigs unes 5.000,² i centenars de danys materials en les poblacions i les seves infraestructures,³ unes destruccions que en

¹ Vull agrair l'ajuda i la informació facilitada per Joan Garriga, Josep Grau i Jordi Planas. Les seves aportacions han estat de gran ajuda per poder elaborar aquest article.

² J. M. SOLÉ SABATÉ i J. VILLARROYA FONT (1986), p. 364.

³ O. DUEÑAS ITURBE (2016).

alguns casos deixaren les viles molt malmeses. Bona part dels atacs aeris sobre els anomenats objectius militars es recolzaren en les informacions aportades pels serveis d'espionatge. A tot el territori català es crearen unes xarxes d'informació que s'encarregaren de recopilar dades per a les tropes franquistes. Aquestes dades eren en primer lloc enviades al quarter general de l'exèrcit rebel i aquest posteriorment les traslladava als responsables de l'aviació franquista perquè utilitzessin les notícies recollides per executar els bombardeigs.

Pel que fa als efectes de la guerra, la majoria de danys es concentraren en aquells nuclis que es trobaren a prop dels fronts de batalla –ja fossin al front del Segre o durant les setmanes de la batalla de l'Ebre– i en aquelles infraestructures que foren destruïdes durant els darrers dies de guerra per l'exèrcit republicà durant la seva retirada.

La comarca del Vallès Oriental no quedà aïllada de tots aquells fets. Tots els municipis de la comarca d'una manera o altra es van veure afectats per la guerra. El Vallès Oriental patí espionatge de guerra, bombardeigs, destrucció d'infraestructures, víctimes de guerra (tant a la rereguarda com al front). En el cas dels danys de guerra, foren importants aquells que es registraren com a conseqüència dels bombardeigs patits durant bona part del conflicte i especialment els derivats de les destruccions provocades en els darrers moments per l'exèrcit republicà durant la retirada. Uns danys que anaren més enllà dels que afectaren les comunicacions del territori, ja que la comarca patiria el que es coneix com a estratègia de terra cremada, la qual cercà destruir tot allò vinculat amb l'economia del territori que pogués ser útil a l'enemic, perquè no se'n pogués aprofitar. En aquest article farem una primera aportació de quins foren els principals danys que afectaren la comarca i com es produiria la reconstrucció posterior.

2. Espionatge i bombardeigs a la comarca del Vallès Oriental

El territori català va ser bombardejat pràcticament durant tota la guerra. Aquests atacs, iniciats formalment a finals de 1936 amb atacs navals sobre la localitat de Roses, tingueren dues grans finalitats. Per una banda, aconseguir destruir els considerats objectius militars de l'enemic. Per l'altra, i sense cap mena de dubte la més important, desmoralitzar la població civil, la més perjudicada per aquells atacs indiscriminats.

Bona part dels bombardeigs sobre objectius militars republicans no s'haurien pogut acomplir sense l'ajuda inestimable dels serveis d'espionatge franquistes. Els serveis secrets d'informació van ser els encarregats de recollir, recopilar i traslladar detallades dades relacionades amb els enclavaments que es volien destruir. Els informes que realitzaven els col·laboradors i es-

pies rebels van ser claus per donar les indicacions precises a l'aviació i a la marina rebels, per dirigir les seves ofensives contra els objectius estratègics.

10

L'excusa que es va donar per justificar aquestes agressions fou que en diferents localitats de la rereguarda catalana s'aplegaven importants objectius militars que calia destruir per evitar qualsevol avantatge de l'exèrcit republicà. D'aquesta manera, ben aviat, les autoritats franquistes, gràcies a les informacions facilitades pels seus col·laboradors, iniciaren l'elaboració de minuciosos informes, plànols i llistes de les localitats i els objectius a ser bombardejats, uns documents que un cop finalitzats i revisats eren enviats a les forces italianes i alemanyes perquè iniciessin els bombardejos oportuns.

Per elaborar les relacions d'objectius militars a bombardejar, les autoritats franquistes van tenir la inestimable ajuda de diverses xarxes de serveis secrets d'informació i espionatge, la majoria dels quals actuaren des de dins mateix de la rereguarda republicana.⁴ Els serveis secrets de Franco portaren a terme dos tipus diferents d'activitats encobertes a la rereguarda de la zona republicana com a formes addicionals d'obtenir informació sobre l'enemic. Aquests serveis s'encarregaven de recollir dades mitjançant l'observació, les escoltes i l'interrogatori d'emboscats, evadits i presoners. Tota la informació que s'obtenia per aquests mecanismes era estudiada i analitzada per ser posteriorment traslladada al Cuartel General del Generalíssim, on era inclosa en uns butlletins que s'enviaven a òrgans inferiors.

Per un altre costat hi havia les famoses cinquenes columnes, concentrades a les grans ciutats, i que es podrien definir com grups clandestins, més o menys organitzats, de resistència passiva. Tractaven per un costat de minar les condicions de vida i la moral de la rereguarda, i per un altre costat, assenyalar, a través de la recollida de la màxima informació, els objectius militars a ser bombardejats per l'aviació i la marina franquista.

El territori català fou especialment vigilat a causa del gran nombre d'objectius militars que acollia (ports, aeròdroms, fàbrica de material de guerra, elements defensius, xarxa ferroviària, etc.). Catalunya era, a més, un dels principals indrets d'arribada de diversos productes des d'Europa, bé a través de la frontera amb França o bé a través dels seus ports marítims, especialment els de Barcelona i Tarragona. Finalment, la vigilància i control de la rereguarda catalana també es va donar a causa de la presència de les autoritats republicanes amb els seus comandaments a partir de finals de 1937. Tots aquests fets expliquen que la recollida de dades al Principat, tant per elements militars com civils, fos constant i abundant ja des del primer dia de guerra. La documentació que ha estat possible localitzar als arxius militars

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
26 (2022), 7-36

⁴ Sobre aquest tema, vegeu: H. MORTEN i M. ROS AGUDO (2006); D. PASTOR PETIT (1978); J. R. SOLER FUENSANTA i F. J. LÓPEZ-BREA ESPIAU (2008).

italians i espanyols⁵ ens demostra que la tasca d'espionatge i de recopilació d'informació de possibles objectius militars per ser destruïts durant la guerra fou abundant i clau per conèixer aspectes econòmics i polítics de la zona republicana.

El Vallès Oriental no va quedar al marge de les observacions dels col·laboradors de Franco. Diferents objectius considerats com a estratègics localitzats en aquest territori van ser estudiats i controlats per aquests grups d'informació. Uns quants municipis de la comarca apareixen esmentats en el llistat que elaborà la Jefatura del Aire de l'exèrcit franquista sobre els principals objectius militars que hi havia a la província de Barcelona, a excepció de la capital.⁶ En aquest informe, sense data, hi apareixen anotats els aeròdroms, les bases per a hidroavions, les comunicacions, les defenses antiaèries, les defenses de costes, els dipòsits d'explosius i de materials de guerra, les fàbriques d'armament, les fàbriques de bombes per a l'aviació, les fàbriques de ciment, d'explosius, de gasos, de material de guerra, de protecció contra gasos, de municions i els dipòsits de benzina. En aquesta llista apareixen mencionades diverses localitats del Vallès Oriental que van estar controlades per espies que senyalitzaren la importància d'aquells objectius perquè, si fos el cas, fossin bombardejats per l'aviació franquista.

Taula 1. Objectius a ser bombardejats al Vallès Oriental

Localitat	Objectiu militar
Aiguafreda	Fàbrica de metal·lúrgia La Fundació
L'Ametlla del Vallès	Polvorí del camp d'aviació
Caldes de Montbui	Dipòsit i fàbrica de material de guerra; estació de ferrocarril
Bigues i Riells	Fàbrica tèxtil de Joan Puig Marcó, on es fabricava roba militar
La Garriga	Estació, aeròdrom i pont del ferrocarril
Granollers	Pont i estació de ferrocarril; centrals elèctriques; fàbriques de material de guerra; indústria aeronàutica
Gualba	Pont del ferrocarril, fàbrica de gas i d'explosius
Mollet del Vallès	Fàbrica de material de guerra
Montmeló	Fàbrica Cucurny de material de guerra
Montornès del Vallès	Fàbrica Vidal i Broc i Quintana de material de guerra; aeròdrom
Cardedeu	Camp d'aviació
Sant Fost de Campsentelles	Fàbrica de motors d'avions.

Font: elaboració pròpia a partir de la documentació custodiada per Ufficio Storico Dell'Aeronautica Militare (USAM) de Roma.

⁵ Ufficio Storico della Marina Militare Italiana (USMMI); Ufficio Storico Dell'Aeronautica Militare (USAM); Archivo General e Histórico del Aire; Archivo General Militar de Ávila (AGMAV).

⁶ Pel que fa a la ciutat de Barcelona, la Jefatura del Aire de l'exèrcit franquista facilità a les tropes italianes una llista detallada d'objectius militars. En aquesta llista apareixien com a principals objectius, amb nom i carrer, les casernes d'artilleria i de l'exèrcit, les defenses antiaèries, els dipòsits d'armes, les fàbriques, la base d'hidroavions del port de Barcelona, les centrals elèctriques, les dependències i centres militars i polítics, les fàbriques de gasos, els magatzems de benzina, els protectors i les ràdios (USAM. Operazione militare Spagna Informazioni sugli obbiettivi militari della Catalogna. Guerra di Spagna. Carpeta 33).

Un dels indrets que foren més controlats per l'espionatge franquista a la comarca fou la capital, Granollers. En aquest cas, els espies que la controlaven, a part de senyalitzar els objectius a ser bombardejats, també elaboraren informes detallats sobre la ciutat: «Importante centro industrial, sede la mayor central eléctrica de la región, fábricas para la construcción de material de guerra y para el montaje de aviones. Importante estación eléctrica que distribuye energía eléctrica hasta 3 km del norte de Granollers, entre el río Congost y la estación del ferrocarril Granollers a Vich. La localidad ha ubicado armamento de defensa con la instalación de 4 metralletas y un cañón antiaéreo.»⁷ Com es pot comprovar, les dades que es traslladaven als rebels eren força precises, i posaven especial èmfasi en la importància de la central elèctrica Estabanell, ubicada al carrer del Rec, un interès que es posaria en evidència a l'hora de justificar els diversos bombardejos que patiria la ciutat al llarg de la guerra.

Des del moment que la guerra es consolidà com un enfrontament que es dilatava en el temps, les tropes franquistes van posar el focus d'atenció sobre les diverses centrals elèctriques catalanes. Catalunya era un dels principals baluards de la República a causa especialment de la seva important indústria, bona part de la qual es reconvertí en indústria de guerra. Les fàbriques catalanes necessitaven energia per funcionar i, per aquesta raó, les autoritats franquistes van considerar la destrucció de totes aquelles centrals com a prioritària. L'objectiu era clar, si s'eliminaven les centrals elèctriques la indústria catalana quedaria paralitzada i, per tant, la seva inutilització era imprescindible per guanyar la guerra. Per totes aquestes raons, l'espionatge franquista posà molt d'interès a l'hora de recollir informació de totes aquelles centrals per poder traslladar les dades recollides a l'aviació, i la destrucció de la central elèctrica de Granollers també es convertí en prioritària per a les tropes franquistes.

El Vallès Oriental patí de manera intensa els bombardejos al llarg de la guerra civil. L'espionatge que patiren diverses ciutats serviria a les forces rebels per justificar uns atacs injustificables, la majoria dels quals no assoliren la missió de destruir aquells objectius, i per contra, sí que aconseguiren provocar centenars de morts entre la població civil i destruccions de consideració sobre els seus habitatges.

La guerra aèria arribaria a la comarca a principis de 1938, quan es registrà el primer bombardeig sobre Mollet del Vallès i Sant Fost de Campsentelles el 8 de gener de 1938.⁸ Mesos després, el 31 de maig, a les 9.05 del matí,

⁷ USAM. Operazione militare Spagna Informazioni sugli obbiettivi militari della Catalogna. Guerra di Spagna. Carpeta 33.

⁸ M. A. SUÁREZ GONZÁLEZ i L. VILÀ ARMADANS (1997), p. 73.

l'Aviació Legionària italiana va bombardejar sense pietat la ciutat de Granollers. Les forces aèries italianes tenien com a objectiu assolir l'equipament elèctric de l'empresa Estabanell i Pahissa, situat en part al carrer del Rec i en part entre els carrers del Rec, Jaume Balmes i Roger de Flor. La justificació de l'atac a la central elèctrica venia donada pel fet que transformava i subministrava energia a la línia del ferrocarril de Barcelona a Puigcerdà.⁹ Tot i tenir perfectament marcats els objectius, els aviadors italians no encertaren a destruir-ne cap, i deixaren caure les bombes al bell mig de la ciutat. Com a resultat de les explosions els edificis afectats foren una vuitantena, mentre que les víctimes foren com a mínim 224 persones.

La Porxada de Granollers després del bombardeig del 31 de maig de 1938. Fotografia: Joan Guàrdia Requesens, 1938 / Arxiu Municipal de Granollers.

Els següents bombardejos que es produïren al Vallès Oriental es donaren entre el 23 i el 29 de gener de 1939, ja coincidint amb el final de la guerra a Catalunya. Aquells atacs deixaren un rastre de destrucció, ferits i morts important, i va ser la prova d'un dantesco escenari en el qual la Legió Còndor alemanya, l'Aviació Legionària italiana i la Brigada Hispànica van bombardejar diversos municipis en ben poques hores.¹⁰

⁹ J. GARRIGA ANDREU (1995), p. 44. Vegeu també J. GARRIGA ANDREU (2002).

¹⁰ No és objecte d'aquest estudi analitzar els bombardejos que es produïren sobre les diferents localitats catalanes durant els darrers mesos de guerra. Per un estudi detallat d'aquest punt vegeu: D. GESALÍ i D. ÍRIGUIEZ (2012); J. M. SOLÉ SABATÉ i J. VILLARROYA FONT (1986) i (2003).

Taula 2. Els bombardejos a la comarca del Vallès Oriental

Mollet del Vallès	08/01/1938	Cardedeu	25/01/1939
Granollers	31/05/1938	Granollers	25/01/1939
Llinars del Vallès	01/01/1939	Figaró	25/01/1939
Granollers	24/01/1939	Mollet del Vallès	25/01/1939
Cardedeu	24/01/1939	Les Franqueses	26/01/1939
Granollers	24/01/1939	Cardedeu	26/01/1939
Cardedeu	24/01/1939	La Garriga	29/01/1939
Les Franqueses	24/01/1939	Sant Celoni	29/01/1939

14

Font: elaboració pròpia a partir de fonts diverses.

Aquests atacs no només se centraren sobre les localitats catalanes sinó que també tingueren com a objectiu destruir infraestructures: ponts, carreteres, vies i estacions de ferrocarril, aeròdroms i ports. Els atacs cercaven evitar que les tropes republicanes que havien de defensar el territori català poguessin traslladar homes i material de guerra als fronts on s'estaven desenvolupant els combats.

Abans d'iniciar-se els bombardejos esmentats, l'1 de gener de 1939 la part de l'aeròdrom de Cardedeu que pertanyia a Llinars del Vallès va ser bombardejada per l'aviació alemanya (un Heikel He 59), que llançà com a mínim 12 bombes que colpiren dos xalets de Llinars.¹¹ El 24 de gener van ser bombardejades l'estació de Granollers i les vies entre aquesta localitat i Puigcerdà. Un altre grup bombardejà l'estació de Granollers-Canovelles. Una esquadra realitzà la mateixa missió sobre l'estació de Cardedeu i el tràfic entre Cervelló i Molins de Rei i Terrassa i Montagut. El 26 de gener la Legió Còndor efectuà bombardeigs sobre les estacions de Canovelles i Cardedeu, tocà les vies diverses vegades i aconseguí interrompre les comunicacions. Aquell mateix dia, diversos avions bombardejaren la bifurcació del ferrocarril al nord de Granollers i l'estació d'aquesta mateixa ciutat i la de Cardedeu.¹²

Els bombardeigs també buscaren provocar el màxim nombre de víctimes entre les tropes governamentals, i per aquesta raó es registraren molts atacs sobre carreteres situades a la rereguarda dels fronts, mentre es portaren a terme moviments de retirada. Aquests atacs aeris sobre un exèrcit en retirada que només intentava alentir l'avanç franquista i arribar a la frontera foren especialment durs i indiscriminats.

¹¹ D. GESALÍ (2005) p. 165.

¹² Ibidem.

3. La retirada de l'exèrcit republicà i la destrucció de ponts

El major nombre de danys sobre les infraestructures catalanes es concentrà en els ponts i les obres de fàbrica, és a dir, sobre les diverses tipologies de ponts que existeixen. La seva destrucció es va produir des de l'aire, per part de les tropes franquistes, i molt especialment com a tàctica de defensa militar per part de les tropes republicanes. Van ser precisament aquestes darres les que van provocar la major part de destruccions de ponts al Principat.

15

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
26 (2022), 7-36

Les voladures de ponts portades a terme per l'exèrcit republicà durant la retirada van permetre que les seves tropes, i els civils que les acompanyaven, poguessin arribar a la frontera. Per aquesta raó, en tot moment les voladures de ponts tingueren un sentit tàctic, per impedir l'avanç enemic, i no es realitzaren amb l'afany de destruir per destruir. Abans de l'inici de les hostilitats, totes les voladures de ponts es van estudiar en un pla de destruccions que elaboraren els màxims responsables militars republicans. La no improvisació i la coordinació a l'hora d'executar les ordres de destrucció van ser factors clau que possibilitaren la retirada. Sense aquests elements les tropes republicanes haurien estat preses per les franquistes. Per aquesta raó es pot considerar que el cos d'enginyers republicà, i molt especialment els seus sapadors, van ser les úniques unitats que no es van desorganitzar del tot durant la retirada de Catalunya.¹³

La voladura dels ponts catalans va ser de les poques accions que van posar en dificultats l'avanç de les tropes franquistes. Els diaris d'operacions, les memòries escrites dels caps militars franquistes i les notícies publicades a la premsa de la zona rebel, així ens ho confirmen. Però malgrat aquestes accions, les tropes insurrectes no van ser aturades en la seva progressió. Les destruccions només serviren per retardar-la. Es pot afirmar, doncs, que per si sol el pla de destruccions republicà va ser el principal enemic de l'avanç rebel.

L'ofensiva franquista sobre la resta del territori català s'iniciaria de manera oficial el 23 de desembre de 1938. Després d'una certa resistència republicana, les tropes rebels aconseguiren prosseguir sense gaire oposició sobre el territori, ocupant les principals ciutats catalanes. Tot i la voluntat de resistir, les tropes republicanes es trobaven sense força per suportar l'avanç franquista. L'arribada de la notícia, el 15 de gener de 1939, que Reus i Tarragona havien estat ocupades per les tropes insurrectes desmoralitzà de manera definitiva els caps militars republicans, els quals foren conscients que el seu exèrcit havia arribat al límit de la seva capacitat de resistència. Les poques

¹³ O. DUEÑAS (2016) i V. M. GARCIA-LOZANO (2015).

esperances de poder resistir l'atac franquista quedaren pràcticament esvaïdes amb l'ocupació d'aquelles dues poblacions.

El 26 de gener de 1939 li tocava el torn a Barcelona. La capital catalana seria ocupada sense resistència. Amb la seva caiguda la guerra pràcticament arribava a la fi. La resta de jornades només serviren per retirar un exèrcit cap a la frontera i perquè les tropes rebels anessin ocupant de manera progressiva les localitats catalanes.¹⁴

16

Pel que fa a la zona del Vallès, el mateix dia 26 les tropes franquistes entraren a Terrassa per les carreteres de Rellinars, Rubí i Matadepera. Unes hores abans havien estat volats els ponts de la carretera de Sabadell, de la carretera de Martorell i la carretera de Rellinars. Durant la vigília foren cremades les fàbriques Terrassa Industrial i Matèries Industrials, així com l'edifici del Condicionament Terrassenc. A la veïna Sabadell, les tropes en retirada que venien de Terrassa dinamitaren el pont de la riera de les Arenes, a la carretera de Sabadell, i el pont de la Betzuca a la carretera de Matadepera. Les tropes que protagonitzaren aquestes accions foren les del Vè Cos d'Exèrcit Republicà, comandades per Enrique Líster. Entre aquestes tropes hi havia una brigada de destrucció que, en primer lloc, preparà la voladura del pont de la carretera de Terrassa, i, posteriorment, incendià una sèrie d'instal·lacions sabadellenques situades als carrers que convergien a la carretera de la Salut.¹⁵

Al Vallès Oriental també foren les unitats comandades per Líster les encarregades de portar a terme les destruccions. A l'hora d'efectuar les voladures estratègiques, aquestes unitats van anar més enllà del pla establert. Tot i que a les seves memòries Enrique Líster només esmenta la destrucció d'algunes comunicacions,¹⁶ les seves tropes feren veritables estralls en diverses fàbriques i magatzems, i efectuaren el que en estratègia militar es coneix com a tàctica de terra cremada, destruint tot allò que pogués ser útil a l'enemic, més enllà de les comunicacions. Aquesta tàctica s'utilitzà de manera molt intensa a la comarca del Vallès Oriental. Les destruccions afectaren especialment Sant Feliu de Codines, Granollers, Sant Celoni i Llinars del Vallès, on la voladura d'un camió ple d'explosius provocaria la destrucció de part del municipi i diverses víctimes mortals.

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
26 (2022), 7-36

¹⁴ Sobre l'ocupació franquista de Catalunya vegeu: C. LÓPEZ ROVIRA (2012) i J. M. MARTÍNEZ REVERTER (2006).

¹⁵ Segons el testimoni d'A. Castells recollit per J. VILLARROYA (2005, p. 738-739), les fàbriques que patiren més destrosses foren les drapaires d'Emili Sallarès i Mateu Brujas i la filatura de Manuel Godina.

¹⁶ E. LÍSTER (1977), p. 395.

Durant els darrers dies de gener van arribar al Vallès Oriental les divisions 11^a i 46ª del Vè Cos de l'Exèrcit Republicà. Com s'ha esmentat, aquestes eren les dues divisions comandades per Enrique Líster que venien del sector de Sabadell, fugint de les tropes franquistes, que acabaven d'entrar al Vallès Occidental. A partir del 26 i 27 de gener de 1939 s'iniciaria l'ocupació de la comarca per les tropes franquistes de forma imparable, així com la retirada republicana. En aquest punt seguirem la descripció d'aquella ocupació seguint l'excel·lent treball de Josep Grau, que sense cap mena de dubte és qui ha treballat millor aquesta temàtica.¹⁷

El 27 de gener, quan les unitats republicanes s'assabentaren que els franquistes eren prop de Mollet, Líster va enviar l'11ª divisió a Granollers i va desplegar la 46ª divisió i algunes unitats de l'11ª divisió a Parets, Lliçà de Vall i Lliçà d'Amunt. La intenció d'aquelles unitats, però, no fou pas defensar Granollers, sinó retirar les seves tropes cap al nord de la manera més ordenada possible. En aquest moment l'11^a i la 46ª divisions ja no tenien capacitat de lluita. Les primeres accions a esmentar ja tingueren lloc el 26 de gener a Sant Feliu de Codines. En aquesta localitat, els soldats republicans van cremar la fàbrica anomenada la Casa Nova i van volar dos edificis: una casa propietat del Sr. Puig Boada, al serrat de l'Hostal, que havia estat requisada i convertida en polvorí, i l'església de Sant Feliu, on es guardaven armes.¹⁸ En aquestes dues explosions van morir sis persones, en una tragèdia que presagiava el que passaria tres dies després a Llinars del Vallès. Entre aquella jornada i l'endemà, a Canovelles, les tropes republicanes van fer detonar el cobert d'una masia anomenada can Castells, on s'emmagatzemaven explosius.

Mentre els homes de Líster es retiraven fins a Granollers, l'exèrcit franquista arribava al Vallès Oriental. Les unitats responsables de l'ocupació foren les quatre divisions del Corpo Truppe Volontarie (CTV), les tropes italianes que Mussolini havia enviat a la guerra civil espanyola per donar suport a l'exèrcit rebel. El 27 de gener dues de les divisions del CTV, els Frecce Azzurre i els Frecce Verdi, van entrar a la Llagosta i a Mollet del Vallès. Els Frecce Verdi aturaren la seva marxa a Mollet amb l'objectiu d'avançar cap a Granollers durant les següents jornades. El mateix dia 27 de gener els Frecce Azzurre van ocupar Sant Fost de Campsentelles i Montmeló, així com l'aeròdrom de Montmeló-Montornès.¹⁹ Per la seva banda, durant la jornada del 27 de gener les tropes republicanes en retirada van volar el pont de la Fàbrega i els ponts de la carretera de Vic a Manresa.²⁰

¹⁷ J. GRAU MATEU (2009).

¹⁸ J. GRAU MATEU (2009), p. 35.

¹⁹ D. GESALÍ (2008), p. 110.

²⁰ A. PLADEVALL (1991), p. 449.

El dia 28 va continuar la tònica dels dies anteriors: retirada de les tropes republicanes i noves ocupacions de les tropes franquistes. Aquest dia les divisions republicanes van sortir de Granollers en direcció a Cardedeu. Abans de marxar van cremar les fàbriques de filatures Serratusell i Roca Umbert, les fanereres Lamarca i Avellana, el garatge Baulenas, la destil·leria Montañà, ubicada al carrer Anníbal, així com altres establiments comercials. També es registraren danys a l'Hospital de Granollers a causa dels atacs aeris protagonitzats per les tropes franquistes hores abans de l'ocupació de la ciutat.²¹

A Cardedeu, a mitja tarda, van incendiar la fàbrica de la Hilandera, el garatge Terrades i el magatzem de blat de Joan Torruella.²² Un cop efectuades aquelles destruccions, les tropes es retiraren cap a Llinars. En aquella localitat, el dia 28 ja hi havia algunes unitats d'avantguarda del Vè Cos de l'Exèrcit Republicà, les quals s'encarregaren de cremar la fàbrica de can Casas, la indústria més gran de Llinars, situada al centre de la vila, al costat de l'església de Santa Maria. El foc va destruir el sostre de la nau i va convertir els telers en ferralla. Durant la mateixa jornada del 28 de gener, els soldats van avisar els veïns i veïnes de Llinars que l'endemà volarien dos dels ponts que hi havia al poble: el de la carretera de Girona i el de la carretera de Mataró. El primer era al centre de Llinars, sobre la riera Giola, i el segon als afores, sobre el riu Mogent.

Les unitats franquistes, per la seva part, van sortir de Mollet dividides en dues columnes i van iniciar l'encerclament de Granollers. La columna prin-

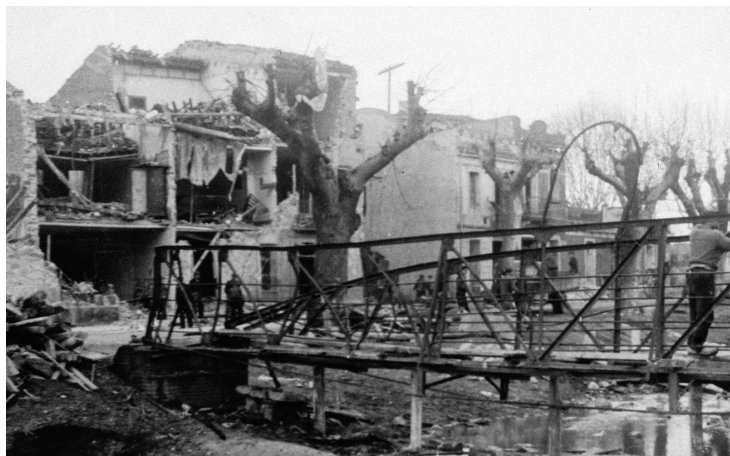
Fàbrica de Can Casas, incendiada per les tropes republicanes al seu pas per Llinars del Vallès. Fotografia: Biblioteca Nacional d'Espanya.

²¹ Agraïxo al Sr. Joan Garriga la informació facilitada sobre aquests fets.

²² R. GINJAUME (2005), p. 30.

cipal va entrar a Parets cap a les onze del matí.²³ A dos quarts de dues del migdia creuava el coll de la Manya i entrava a Granollers. L'altra columna va entrar a Lliçà de Vall a mig matí. Al migdia va arribar a Lliçà d'Amunt, on es va enfrontar a un destacament de la 46ª divisió i va fer nou presoners. Cap a les cinc entraven a Granollers, i el mateix dia entraren a les Franqueses.²⁴

El 29 de gener les divisions italianes van arribar a Cardedeu. De seguida van marxar cap a Llinars, on hi havia els homes de Lister, que es preparaven per volar els ponts. L'endemà a les dotze del migdia, abans de marxar del poble, les mateixes unitats van volar el pont de la carretera de Girona. Uns minuts després va esclatar al mig de Llinars un camió que havia arribat unes hores abans des de la Garriga i que es trobava carregat d'explosius. La detonació va ser tan forta que va matar 18 persones, va causar més de 150 ferits. A més de les víctimes mortals i dels ferits que va provocar, l'explosió va causar nombrosos danys materials. Segons un informe de gener de 1940, recuperat per l'historiador Josep Grau, l'explosió va destruir 45 cases i en va danyar 156. Un altre informe, d'aquell mateix any i elaborat per l'arquitecte municipal de Llinars, parlava de 27 cases destruïdes i 105 cases danyades, així com que el 31% dels edificis del poble resultaren afectats per l'explosió. Després els soldats van continuar carretera amunt camí de la frontera. Al cap de tres hores arribaven a Llinars els Frece Verdi. Era el diumenge 29 de gener de 1939, l'últim dia de la guerra a Llinars del Vallès.²⁵

Destrucció causada al carrer Comas i Masferrer de Llinars del Vallès per l'explosió d'un camió carregat de trilita, el 29 de gener de 1939. Fotografia: Biblioteca Nacional d'Espanya.

²³ M. A. MASSAGUER (2007).

²⁴ J. GARRIGA i E. NAVARRO (2008).

²⁵ Aquests fets són explicats detalladament a J. GRAU MATEU (2009).

La retirada de l'exèrcit republicà era constant i les poques unitats que encara es mantenien cohesionades i lluitaven l'únic que podien fer era retardar el màxim l'avanç enemic. El dia 28, queien Organyà, Avinyó, Súria, Granollers i les Franqueses del Vallès. A la capital del Vallès Oriental el pont del ferrocarril fou destruït, així com algunes fàbriques ja esmentades. Malgrat això, les tropes italianes sí que aconseguiren impedir que es volés el pont d'entrada. D'aquella entrada de les tropes franquistes a Granollers ens deixà testimoni en el seu dietari l'escriptor Joan Triadú, que en aquells moments exercia de mestre a Granollers: «Aquest mateix matí a les 11 ha començat l'atac i quan s'ha fet el silenci, cap a les 3, hem vist que hi havia draps blancs als balcons i als terrats del voltant. Els darrers soldats en retirada havien fet volar no feia gaire uns trens a l'estació. Després l'artilleria i metralladores amb foc creuat amb un remor de fons que venia de la carretera, de tancs i camions [...] quan hem pogut sortir hem anat cap al portal del pati per veure el carrer i tot seguit ha aparegut un oficial molt mudat que ha demanat en italià que allò què era i se n'ha anat [...] han vingut veïns i coneguts a abraçar-se i dir: quin descans!»²⁶

Al matí del dia 29 de gener les unitats de regulars marroquines van travessar el pont de Can Solà i entraren a Caldes de Montbui. Les tropes franquistes hi trobaren un consistori que havia estat prèviament cremat per unitats republicanes en retirada, que havien intentat aturar sense èxit l'entrada de les tropes rebels a Caldes al límit del terme municipal.²⁷ L'incendi, malgrat que es va aconseguir apagar amb rapidesa, va causar desperfectes, sobretot al mobiliari i la documentació.

El dia 30 de gener els Frece Verdi ocupen Vilalba Sasserra, Santa Maria de Palautordera i Sant Antoni de Vilamajor. L'endemà, dia 31, les unitats rebels arribaren a Cànoves, Gualba i Sant Celoni. En aquesta darrera localitat es van preparar una sèrie de detonacions que finalment no s'efectuaren. Es van fer forats als Cinc Ponts per posar-hi dinamita, però a causa de l'avenç de l'enemic finalment no es va executar. També es volia esbotzar el pont d'entrada al poble, el de la Cantina o de la Sila. D'aquest darrer només es va danyar una part. També van malmetre el pont de la riera de Vallgorguina, del qual es va volar un cantó.

L'1 de febrer les tropes italianes entraren a la Garriga. Els estralls que es trobaren foren importants a causa del bombardeig efectuat el dia 29, el qual afectà tant al nucli urbà com a l'estació del tren.²⁸ El 2 de febrer les tropes

²⁶ J. TRIADÚ (2001), p. 63-64.

²⁷ E. PUIGVENTÓS (2016), p. 37.

²⁸ Per més informació, vegeu J. GARRIGA ANDREU (2017).

franquistes ocuparen la darrera localitat de la comarca, el municipi d'Aiguafreda. D'aquesta manera, al Vallès Oriental, la guerra acabava i s'iniciava una llarga postguerra.

Bombardeig de l'aviació italiana sobre la Garriga el 29 de gener de 1939. Fotografia: Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare / Ajuntament de la Garriga / Arxiu Fundació Maurí de la Garriga.

A la resta del territori, l'avanç ja era del tot imparable, i les ordres que provenien del quarter general franquista eren de perseguir sense descans l'enemic fins a la frontera. D'aquesta manera s'acabaria de completar l'ocupació franquista de Catalunya, la qual es donaria per finalitzada de manera oficial el 10 de febrer de 1939. Aquesta data fou la darrera que es parlà de Catalunya als diferents comunicats de guerra. L'exèrcit republicà es limitava a dir: «Nuestras fuerzas continúan sus repliegues con orden absoluto, salvando totalmente sus efectivos, material y armamento.» Per contra, el comunicat franquista deixava clara la situació: «Nuestras fuerzas han alcanzado victoriosamente, en el día de hoy, todos los pasos de la frontera francesa desde Puigcerda hasta Port-Bou. La guerra en Cataluña ha terminado.»²⁹

Amb la fi de la Guerra Civil a Catalunya no arribà la pau per als catalans, sinó que s'inicià una dura postguerra, la qual es caracteritzà per la prohibició de les institucions, de la llengua i la cultura catalana, i sobretot, per una important repressió contra els considerats contraris a la nova ideologia. A tot això calia sumar-hi els danys materials que es registraren a tot el territori, els quals foren importants. Com acabem de veure, la major part de les destruccions es focalitzaren en els ponts.

²⁹ J. MARTÍNEZ BANDE (1979), p. 213.

Les xifres totals localitzades sobre la destrucció de ponts a Catalunya posen de manifest el gran abast dels danys. Tot i que les destruccions que es registraren en general no estigueren a l'alçada de les que es produïren durant la Segona Guerra Mundial, tal com ha demostrat Jordi Catalán³⁰ i altres especialistes en història econòmica, van ser prou significatives per dificultar el transport i les comunicacions. Hi hagueren grans dificultats per fer arribar productes de primera necessitat a moltes localitats. Els danys van ser elevats, i deixaren unes cicatrius en el territori català que mai fins aquest moment s'havien registrat al llarg de la història.

El nombre total de ponts destruïts a tot l'Estat espanyol, segons dades oficials, va ser de 2.651, dels quals 1.108 (41,7% del total) es localitzaven només a Catalunya.³¹ Si a aquesta xifra se sumen els ponts destruïts a les vies de comunicació secundàries que depenien de les diputacions, la quantitat final de ponts inutilitzats que ha estat possible localitzar per tot el territori català va ser de 1.469.

Com a conseqüència de les destruccions de ponts, les quatre províncies catalanes van estar entre les més danyades per la guerra. Els tres primers llocs d'aquest "rànkning" van ser ocupats per les províncies de Girona, Barcelona i Lleida, mentre que la de Tarragona va ocupar el cinquè lloc, només superada per la de Terol.

Aquestes dades, conjuntament amb les xifres de destruccions provocades des de l'aire, s'ha considerat prou significativa per basar l'argument que Catalunya va ser la zona de l'Estat que va patir més estralls en les infraestructures a causa de la guerra.

4. La reconstrucció

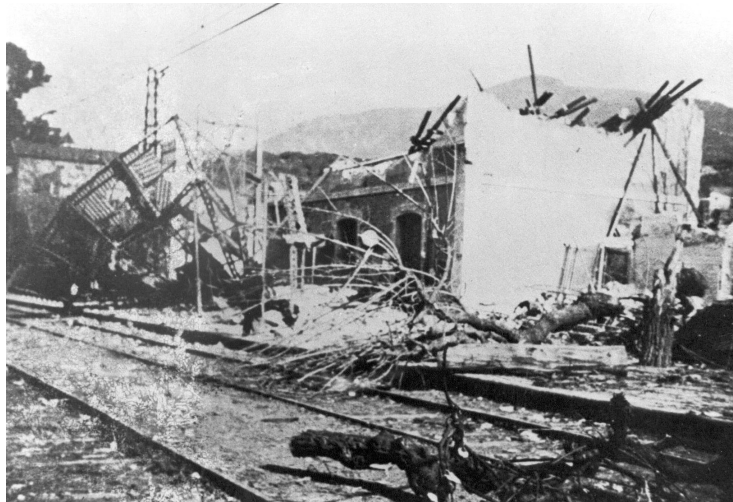
Un cop finalitzada la guerra, les autoritats del nou règim van ser les encarregades d'organitzar la reparació de tots els danys que s'havien registrat durant el conflicte. Els principals responsables d'efectuar aquella tasca foren, per una banda, l'exèrcit, a través dels seus enginyers militars i d'unitats de treballs forçats formades per presoners de guerra republicans, i per l'altra banda, les autoritats civils a través dels ministeris d'Obres Públiques i Governació. Aquest darrer ministeri va ser el responsable d'implementar el que es coneixeria com a *Servicio Nacional de Regiones Devastadas*. En el cas del Vallès Oriental cal també esmentar la tasca realitzada des dels ajuntaments

³⁰ J. CATALÁN VIDAL (1995).

³¹ «Resumen de las destrucciones de la guerra en la red de caminos del Estado», Revista de Obras Públicas, Madrid, núm. especial 1936-1939, 1940, p. 124-125.

dels municipis afectats pels danys de guerra i la labor que portà a terme la Diputació de Barcelona, especialment pel que fou la reparació de les destruccions a les carreteres secundàries de la comarca.

Els danys que patiren els ponts, les carreteres i els ferrocarrils catalans van ser nombrosos. Davant aquesta situació, de seguida en els mitjans de comunicació començaren a publicar-se les primeres xifres de les destruccions i com aquestes havien estat planificades i executades per les tropes republicanes. Pel que fa a les destruccions comptabilitzades a la xarxa ferroviària catalana, ja el dia 14 de febrer de 1939, en un extens article publicat a *La Vanguardia Española*, es feia un repàs exhaustiu dels danys recollits fins aquella data, posant especial atenció en els ponts que havien estat destruïts. En aquest sentit, l'article esmentava en quina situació es trobava l'estació de la Garriga: «Barcelona a San Juan de las Abadesas [Norte]. Esta línea ha sido encontrada en buen estado hasta la estación de La Garriga, que se halló destruida totalmente.»³²

Estació de tren de la Garriga, bombardejada el 29 de gener de 1939. Fotografia: Arxiu Fundació Mauri de la Garriga.

4.1 La reconstrucció per part de l'exèrcit i dels batallons de treballs forçats

Per reconstruir bona part dels estralls que s'anaren trobant les tropes rebels, els seus enginyers militars comptaren amb la important col·laboració dels batallons de treballadors, unitats militaritzades de treballs forçats integrats

³² «Balance del estado en que los rojos dejaron las comunicaciones ferroviarias en Cataluña.» *La Vanguardia Española*, 14 de febrer de 1939, p. 5.

per presoners de guerra republicans, que s'encarregaren de realitzar feines de caràcter militar i civil.³³ Les autoritats franquistes deixaren molt clar des d'un primer moment quins havien de ser els principals objectius que havien de tenir els batallons de treballadors. Aquests objectius, que foren exposats en un reglament per al règim interior d'aquelles unitats, aprovat pel mateix general Franco el 23 de desembre de 1938, quedaren definits de la manera següent: «Los Batallones de Trabajadores tendrán como principales objetivos: La compensación de la carga originada por la sustentación de los prisioneros, la de contribuir a la reparación de los daños y destrozos perpetrados por las hordas marxistas y la de conseguir la corrección del prisionero.»³⁴

Les autoritats franquistes no ho pogueren deixar més clar. Els presoners de guerra que havien estat capturats per les tropes rebels, traslladats a camps de concentració i posteriorment destinats, un cop classificats, a batallons de treballs forçats, havien de treballar per sufragar-se l'alimentació, per reparar els danys de guerra i sobretot per aconseguir la seva correcció moral i espiritual. Aquest intent de corregir els posicionaments dels presoners de guerra republicans es realitzà a partir d'accions repressives.

Tal com ja s'ha comentat, l'exèrcit utilitzà milers de presoners republicans per executar les obres de reconstrucció. Aquesta tasca, realitzada des dels batallons de treballadors forçats, ja es va iniciar durant la guerra en els territoris ocupats per les tropes franquistes. Un cop va finalitzar la guerra aquestes unitats no només no van ser dissoltes sinó que es mantingueren en funcionament fins el juliol de 1940. La decisió de mantenir actius aquests batallons de presoners es va deure principalment a tres motius: a la necessitat d'utilitzar mà d'obra per a la reconstrucció, al seu baix cost econòmic i a la possibilitat que donaven aquestes unitats en la reeducació dels presoners republicans, a través de la repressió i les dures condicions de vida i de treball. La seva mobilitat va permetre que tinguessin una important presència per tot Catalunya, sobresortint especialment les unitats destacades a les comarques gironines, on el nombre de ponts destruïts —el més alt de tot Catalunya i de l'Estat espanyol—, les inundacions que es van produir el 18 d'octubre de 1940 i el 28 d'abril de 1942, i les obres de fortificació de la frontera van reclamar una presència més important de batallons.

Tot i que el juliol de 1940 van ser dissolts els batallons de presoners de guerra, el règim franquista no va renunciar a seguir utilitzant personal per realitzar treballs forçats. D'aquesta manera van néixer els batallons discipli-

³³ En relació amb els batallons de treballadors vegeu: J. CLARÀ (2007) i O. DUEÑAS ITURBE (2008).

³⁴ Reglamento Provisional para el régimen interior de los batallones de trabajadores, realitzat per la Inspección de los campos de concentración de prisioneros de guerra (1938) aprovat per S.E. el Generalísimo en telegrama postal núm. 21.934, Sección 1 de data 23 desembre de 1938, p. 21.

naris de soldats treballadors (BDST), els quals es dedicaren a fer les mateixes feines que els antics batallons de presoners, amb l'única diferència que estigueren integrats per soldats de quinta, que havien de realitzar el servei militar i que havien estat classificats com a desafectes. Els nous batallons es van mantenir en funcionament fins a finals de 1942, moment en què van ser dissolts.³⁵

Pel que fa a la comarca del Vallès Oriental, la presència de batallons de treballadors fou testimonial. L'única referència localitzada fins a dia d'avui de la presència de treballadors forçats a la comarca la tenim gràcies a les aportacions sobre la Guerra Civil a Sant Celoni realitzades per Josep Maria Abril, segons el qual cap al final de la guerra un batalló de treballadors es va encarregar de reconstruir els Quatre Ponts i el pont de la riera de Vallgorguina.³⁶ També sabem que a Granollers s'ubicà un camp de concentració. Els presoners de Granollers eren privats de llibertat en la caserna d'infanteria que hi havia darrere l'església, des d'on, per ordre del tinent coronel de Batallons de Treballadors de la quarta regió militar, eren traslladats al dipòsit de presoners de guerra al carrer Tallers de Barcelona, on esperaven que es formés un batalló.³⁷

Els enginyers militars que formaven part de les unitats franquistes també tingueren cura de la reconstrucció de ponts així com d'altres comunicacions. Per portar a terme els treballs de reparació a Catalunya l'exèrcit va crear un organisme específic, el Servicio Militar de Puentes y Caminos de Cataluña. Aquest organisme es va constituir exclusivament a Catalunya, amb la missió d'ajudar a reconstruir el gran nombre de ponts que havien estat volats per tot el territori durant la guerra, a partir d'aportar mitjans propis: material, mà d'obra, especialistes en enginyeria de ponts i camins, etc. Les reparacions que no podien ser assumides ni per l'Administració ni per empreses privades, les quals també patien les privacions de la postguerra, eren executades per aquest organisme.³⁸

A l'hora de cercar recursos, el Servicio Militar de Puentes y Caminos es dirigí a diversos ajuntaments. En les seves comunicacions, els oficials responsables de les obres demanaven si a les localitats del territori hi havia magatzems amb elements que es poguessin utilitzar per a les obres de reparació. En el cas del Vallès Oriental, s'ha localitzat la sol·licitud que arribà a l'ajun-

³⁵ Diari Oficial núm. 243 d'octubre de 1942.

³⁶ «El final de la Guerra Civil a Sant Celoni i la postguerra: una aproximació», conferència de Josep M. Abril López, VII Jornades de Memòria Històrica de Sant Celoni, novembre 2019.

³⁷ A. MONFORT (2018).

³⁸ Sobre aquest organisme vegeu: O. DUEÑAS ITURBE (2014).

tament de Granollers el 17 de maig de 1939. En les actes municipals es recollí l'avis oficial del Servicio Militar de Puentes y Caminos del Ejército del Norte demanant que s'informés dels materials abandonats en magatzems o depòsits pels republicans.³⁹

Dins d'aquestes tasques de reconstrucció que assumiria l'exèrcit vencedor cal situar els treballs que efectuaren la comandància principal d'enginyers de la 61 divisió del Cos de l'Exèrcit de Navarra. Entre els seus treballs de reparació cal esmentar el del pont de l'Ametlla a l'entrada de la Garriga.⁴⁰

4.2 La reconstrucció de ponts i carreteres de la Diputació de Barcelona

Fins al mes de juny de 1939 no aparegueren publicades les dades oficials relatives a les destruccions comptabilitzades a la xarxa de carreteres que depenia de la Diputació de Barcelona. La xarxa viària de les diputacions provincials tenia sota el seu control les carreteres i camins coneguts com a provincials i veïnals. En el cas de la província de Barcelona es registraren 211 destruccions de diferents tipus d'obres, xifra que significava una mitjana d'una destrucció per cada 7 quilòmetres. A la notícia publicada a la premsa es donava, a part del nombre de destruccions, una primera valoració econòmica aproximada dels danys, amb una xifra que s'enfilava a deu milions de pessetes.⁴¹ Anteriorment a la publicació d'aquestes dades, la Diputació de Barcelona havia aprovat un pla previ de reparació de carreteres i camins provincials a finals d'abril de 1939.

Les dades que foren publicades a la premsa havien estat agafades dels primers informes que havien realitzat els enginyers de la Diputació de Barcelona, i van ser posteriorment recollides en una detallada memòria realitzada per l'enginyer en cap d'Obres Públiques de la Diputació de Barcelona, Eduardo Peña Arnau, el 9 de setembre de 1939. En aquesta memòria, en primer lloc, es feia un repàs de com la Diputació s'havia fet càrrec de tota la xarxa de carreteres locals que fins a l'ocupació militar de Catalunya havia estat sota control de la Generalitat de Catalunya.⁴² En segon lloc, s'esmentava la

³⁹ Arxiu Municipal de Granollers (AMGr), Actes municipals, 17 de maig de 1939.

⁴⁰ F. SÁNCHEZ (2014), p. 112.

⁴¹ «La última ignominia de los rojos. La destrucción total de carreteras. Los daños causados ascienden a más de diez millones de pesetas», La Vanguardia Española, 6 de juny de 1939, p. 4.

⁴² Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona (AHDB), Obres de reparació i millora. Obres de reconstrucció dels danys causats per la Guerra Civil a la xarxa provincial. Obres Públiques. OPP-5145. A no ser que es digui una altra cosa, tota la informació i totes les cites del present punt son extretes d'aquesta carpeta.

longitud total de la xarxa viària provincial, la qual era de 1.506,629 quilòmetres. D'aquests, 544,555 corresponien a carreteres i la resta, és a dir 962,074 quilòmetres, a camins veïnals.

Un cop feta aquesta introducció, la memòria passava a explicar i a detallar els danys localitzats a les carreteres i camins veïnals de la província de Barcelona, amb la xifra final de les destruccions i la seva classificació segons l'obra: «En esta red las averías producidas por los rojos son de enorme consideración alcanzando la cifra de 211 destrucciones, lo que equivale a una destrucción por cada 7 Kms. de carretera o camino, que quedaron completamente intransitables [...]». Finalment, es feia una valoració econòmica dels danys i un primer pressupost per a la reconstrucció de les infraestructures danyades. Per calcular l'import de l'execució de les reparacions, es va partir dels jornals i costos de materials i transports de 18 de juliol de 1936. En aquest càlcul no s'inclouen les obres que estava executant l'exèrcit, ja que el pressupost d'execució no partia de la Diputació de Barcelona. La primera valoració d'execució material de tots els danys ascendia a la quantitat de 7.498.205 pessetes.

Pel que fa a les reparacions de les carreteres locals de la comarca del Vallès Oriental, la taula 3 en detalla la localització:

Taula 3. Danys produïts per la guerra a les vies provincials i veïnals del Vallès Oriental

Punt de destrucció	Carretera	Lloc	Tipologia de pas	Dany
1,108	Sant Celoni a Campins	Riera Partagàs	Pont	Voladura parcial
1,42	Sant Celoni a Gualba	Barranc	Claveguera	Voladura total
4,349	Sant Celoni a Gualba	Rierol	Claveguera	Voladura total
12,9	Sant Feliu de Codines a Centelles	Barranc	Pontó	Destruït totalment
24,1	Caldes de Montbui a Sant Celoni	Rierra Giola	Pont	Destruït totalment
29,655	Caldes de Montbui a Sant Celoni	Escurridero	Claveguera	Destruït totalment
33,109	Caldes de Montbui a Sant Celoni	Riera Vallgorguina	Pont	Voladura parcial
1,15	Sta. Maria de Palautordera a St. Celoni	Pas superior FC MZA	Pont	Destruït totalment

Font: elaboració pròpia a partir de les dades recollides a l'Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona. La taula segueix l'ordre que es va assignar des de la Diputació de Barcelona a l'hora de tirar endavant els projectes de reconstrucció.

En total, a partir de 1939, s'ha localitzat un total de 8 comunicacions de danys causats per la guerra a la comarca. Tots aquests danys foren reparats per la Diputació de Barcelona, la responsable del manteniment de la xarxa viària de tota la província de Barcelona. Tot plegat posava de manifest que la comarca del Vallès Oriental patí diversos danys en la xarxa viària local.

Aquells danys, tot i que no foren importants, sí que serviren per mostrar com la guerra afectà aquell territori i com les destruccions patides dificultaren durant un temps les comunicacions. Una dificultat que en plena postguerra, quan mancaven productes de primera necessitat en molts indrets, suposà un motiu més de patiment per a la població.

4.3. La reconstrucció des dels ajuntaments

Els municipis del Vallès Oriental més afectats pels danys de guerra també hagueren d'intervenir en la seva reparació. La seva actuació es concentrà a valorar tots aquells danys, a donar resposta a les sol·licituds de reparació de particulars i empreses, especialment en aquells casos que calia actuar de manera ràpida per evitar danys majors, i sobretot a impulsar les gestions necessàries davant la Diputació de Barcelona i l'Estat perquè aquests actuessin per reparar totes aquelles destrosses.

Un dels ajuntaments que més recursos posaren per reconstruir els danys de guerra fou el de Granollers. Tal com s'ha anat veient, la ciutat patí tant les agressions aèries per part de les tropes franquistes com les destruccions dels darrers moments de guerra efectuades per les unitats republicanes en retirada. Pel que fa als danys vinculats a les voladures dels ponts, el 30 d'agost de 1939 el regidor Josep Llobet demanava a l'alcalde les gestions necessàries perquè es pogués reparar el pont destruït del riu Congost, o com a mínim que es tragués la part danyada, pel perill que significava en el cas que augmentés el cabal de la riera, ja que es podien produir inundacions.⁴³

Dos anys després del final de la guerra l'Ajuntament de Granollers seguia impulsant les gestions corresponents per reconstruir els ponts de la ciutat. El 27 de novembre de 1941 s'aprovava una moció per fer les gestions necessàries per a la construcció del pont sobre el Congost a la carretera de Caldes, així com del pont sobre la via del ferrocarril a la carretera de Mataró.⁴⁴

⁴³ AMGr, Fons Ajuntament de Granollers, acta del ple municipal de 30 d'agost de 1939.

⁴⁴ AMGr, Fons Ajuntament de Granollers, acta del ple municipal de 27 de novembre de 1941.

Estat del pont sobre el riu Congost, a Granollers, després dels bombardejos que va patir la ciutat el 24 i 25 de gener de 1939. Fotografia: Francesc Gorgui i Ramentol, 1939 / Arxiu Municipal de Granollers.

Pel que feia als danys provocats pels bombardejos, el 29 de febrer de 1940 es recollia a l'acta municipal que es procedís a la reconstrucció immediata de la plaça de la Porxada, que aleshores acollia el mercat, la qual fou destruïda durant la guerra, tot i que l'acta no especificava de quina manera.⁴⁵ En tot moment s'amagà el fet que fou danyada com a conseqüència del bombardeig franquista de 1938. Aquella mateixa data s'aprojava un permís d'obres a nom del Sr. Fructuós Fontcuberta per reparar la façana i arreglar expositors del negoci de la seva finca, i quedava eximit de pagar les taxes corresponents pels danys registrats a conseqüència de la guerra.⁴⁶

L'Ajuntament de Granollers, com altres municipis del Vallès Oriental, hagué d'assumir la sol·licitud de danys tant per part de particulars com d'empreses. L'11 de juliol de 1939, Miquel Roure com a secretari de l'Ajuntament, certificà que la casa del núm. 38 del carrer del Lliri havia patit els efectes dels bombardeigs del 31 de maig de 1938 i que el propietari de l'immoble havia presentat una declaració jurada calculant que el valor dels danys patits era de vuit-mil pessetes. En aquest mateix document, també es recollia el valor dels danys a les cases del carrer Ricomà, que havien patit els bombardejos del 24 de gener de 1939. En total els danys dels sis immobles ascendia a trenta nou-mil pessetes.⁴⁷

⁴⁵ AMGr, Fons Ajuntament de Granollers, acta del ple municipal de 29 de febrer de 1940.

⁴⁶ AMGr, Fons Ajuntament de Granollers, Secció 13, Subsecció 13.1 Junta Local de Defensa Passiva.

⁴⁷ J. GARRIGA, J. HOMS, J. LEDESMA (1989), p. 179.

L'octubre de 1939, l'Ajuntament de Granollers presentà una primera relació de danys i perjudicis causats per la guerra a la ciutat. Es tracta d'un document molt detallat on es recollia els propietaris afectats, els domicilis afectats i el valor econòmic dels danys. En total es presentaren 233 sol·licituds de particulars, amb una suma total de desperfectes de 4.837.793 pessetes. En un segon llistat s'aplegaren els perjudicis per la guerra en mobles, maquinària, utensilis i existències. En aquest cas, el total d'expedients presentats fou de 83, amb un càlcul de desperfectes de 67.906 pessetes pels mobles, 924.668 pessetes en maquinària, 742.235 pessetes en utensilis i 1.211.675 pessetes en existències. Tot plegat un total de 2.946.484 pessetes.

En relació amb els danys que es registraren tant en fàbriques, comerços, magatzems i tallers a causa dels bombardejos, com de les destruccions que realitzaren les tropes republicanes els dies 27 i 28 de gener de 1939, es comptabilitzaren un total de 1.470.337 pessetes. Si s'hi sumen les destruccions registrades a edificis públics, esglésies i habitatges particulars, la suma total dels desperfectes que la guerra provocà a Granollers fou de 7.476.277 pessetes.⁴⁸

A part de rebre les sol·licituds de particulars i empreses valorant els danys originats per la guerra, l'Ajuntament de Granollers també impulsà les gestions amb l'Estat perquè aquest proporcionés els mitjans necessaris per reparar els espais danyats pel conflicte. Aquelles sol·licituds les realitzà a través del Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones: Comisión de Barcelona.

Les autoritats colpistes, des del moment que s'adonaren que l'alçament havia fracassat i que derivava en una guerra civil, tingueren la necessitat de reconstruir els nuclis de població que eren danyats a causa de l'enfrontament. L'organisme que centralitzà tots aquests treballs de reconstrucció, de reordenació i redisseny dels nuclis urbans, fou la Dirección General de Regiones Devastadas. Malgrat tot, fins a la consolidació d'aquest organisme com a entitat pròpia dins de l'entramat burocràtic del govern rebel, es portaren a terme una sèrie d'iniciatives que cercaven reconstruir tots els danys de guerra i que conformaren els antecedents de la Dirección General.

El precedent més immediat d'aquesta institució tingué el seu origen el 30 de gener de 1938, quan el govern de Burgos decidí crear el Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones, en el si del nou Ministeri de l'Interior.⁴⁹ No va ser, però, fins al 25 de març⁵⁰ de 1938 que se'n va promulgar el de-

⁴⁸ J. GARRIGA, J. HOMS, J. LEDESMA (1989), p. 179.

⁴⁹ Entre els serveis que havia de prestar el nou Ministeri de l'Interior del primer govern franquista, en el seu article 9, apareixia el Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones. Aquest departament administratiu havia de guardar a partir d'aquest moment una relació immediata i continuada amb els serveis encarregats de dirigir i assessorar en matèria urbanística l'Estat i les diverses corporacions locals. Vegeu V. Más Torrecillas (2008) p. 78.

⁵⁰ Boletín Oficial del Estado, núm. 527, 1 d'abril de 1938, p. 6546-6547

cret fundacional, que establia els objectius i les funcions d'aquest servei. El decret va suposar el control per part de l'Estat, a través d'aquest organisme, de tota actuació referida a la restauració o reconstrucció dels béns de tota classe danyats per la guerra. Al servei va correspondre la direcció i vigilància de tots els projectes de reconstrucció, de tal forma que es prohibí qualsevol tipus d'obra sense la seva autorització. Només en quedaren excloses les obres de caràcter militar que, per exigències de la guerra, necessitaven una urgent reparació, si bé a posteriori sempre es va haver de donar explicacions del fet al Ministeri de l'Interior.

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
26 (2022), 7-36

Després de la creació del Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones, el gener de 1938, aquest organisme es va transformar l'agost de 1939 en Dirección General de Regiones Devastadas (DGRD). Fins aquesta data, la seva tasca fou la d'organització i planificació, com a conseqüència de la manca de personal tècnic qualificat que pogués realitzar una feina més precisa.

Un cop la guerra va finalitzar i es va poder disposar del personal tècnic qualificat, la nova Dirección General va començar a tirar endavant els seus objectius, que se centraven, de manera molt resumida, a organitzar la reconstrucció de localitats malmeses durant la guerra, mostrar la feina que es feia a través de la propaganda⁵¹ i intentar impulsar un nou tipus d'arquitectura nacional, tot imitant el que estaven realitzant el feixisme italià i el nacional-socialisme alemany.

Per dur a terme la reconstrucció del país, la Dirección General es va organitzar en una sèrie de seccions que havien de permetre que l'organisme fos autosuficient, i que anaven des de les parts tècniques de disseny arquitectònic fins a la producció de materials i proveïments de tota mena, passant per la propaganda i l'autofinançament. Aquesta estructura es trobava totalment centralitzada en una seu ubicada a Madrid i s'estenia per tot el territori a través del que es van anomenar zones d'actuació, de les quals se'n crearen sis: la Nord, l'Aragonesa, la de Llevant, l'Andalusa i Extremenya, la Castellana i la Catalana. Cadascuna d'aquestes zones d'actuació es subdividia en oficines comarcals que actuaven de manera més directa sobre les zones més afectades. Es tractava doncs d'una organització molt jerarquitzada, on la darrera resposta sempre depenia de la seu central de Madrid.

⁵¹ El de premsa i propaganda no deixa de tenir la seva importància davant el desig del nou règim de donar a conèixer les obres iniciades. La seva principal activitat fou la publicació de la revista Reconstrucción (1940-1953), que difonia els projectes a realitzar o finalitzats. Altres actuacions foren la preparació d'exposicions per tot Espanya, algunes amb caràcter triomfalista, com la celebrada a la Biblioteca Nacional el juny i juliol de 1940. Altres tasques foren les de preparar els actes solemnes d'inauguració de determinades obres, i la publicació de fullets divulgatius.

Inexplicablement, tot i que Granollers fou una de les localitats que patí més estralls a causa dels bombardejos franquistes, la ciutat no va ser considerada un dels nuclis més afectats per la guerra i, per tant, no va ser adoptada per la Dirección General de Regiones Devastadas. Tot i això, l'Ajuntament no va deixar de demanar ajudes a aquell organisme. En aquest sentit, s'han localitzat dues peticions efectuades pel consistori l'octubre de 1939. En la primera l'Ajuntament de Granollers sol·licità diners per a la reconstrucció d'un bloc d'habitatges, un magatzem i el safareig. Els danys que es produïren foren els següents: «destrucción completa de las dos terceras partes del edificio destinado a viviendas, y del resto solo quedó aprovechable parte de la cubierta y las paredes de cerca. Del edificio destinado almacén quedo destruida la pared posterior y parte de la cubierta, y del local destinado a lavaderos se deterioró parte del tejado y parte de la instalación y los pilares». El valor econòmic dels danys es calculà en 13.100 pessetes. La segona sol·licitud que s'ha localitzat ha estat la que afectava les escoles nacionals (Escola Pereanton), les quals patiren l'enfonsament de part de l'edifici com a conseqüència dels bombardejos. En aquest cas es calcularen els danys en un total de 40.000 pessetes.

Un cas semblant fou el de Llinars del Vallès. Tal com s'ha mostrat, Llinars també patí d'una manera important els estralls de la guerra a causa de l'explosió produïda les hores prèvies a l'ocupació. Gairebé tres quartes parts del poble estaven afectades, i segons els càlculs efectuats per l'arquitecte municipal, el valor dels danys era de 1.210.473,98 pessetes. Malgrat que els danys foren evidents, el règim franquista tampoc considerà aquella localitat susceptible de ser adoptada. Tot i els esforços de l'alcalde Joan Draper, la petició d'adopció no es produiria. En una carta enviada a la presidència de Regiones Devastadas, el gener de 1940, l'alcalde després de fer un repàs exhaustiu dels danys registrats i de les accions fetes pel seu ajuntament, sol·licitava que el municipi fos adoptat pel dictador: «Desde el primer momento esta Comisión Gestora atendió con sus posibilidades a los damnificados, y penosamente hasta el presente momento ha procurado conseguir la posible restauración del patrimonio local, pero ante la magnitud del daño sufrido y la imposibilidad de reconstruir o reparar por nuestros propios medios, la Comisión Gestora acude y SUPLICA a V.E., que aceptando esta solicitud completada con la valoración técnica de los daños ocasionados, se digne disponer la instrucción del oportuno expediente con el fin de que esta villa sea puesta bajo la adopción de nuestro Glorioso Caudillo, de conformidad con las prescripciones del Decreto de 29 de septiembre último, como único modalidad para el restablecimiento de la normalidad urbana en esta desgraciada población.»⁵²

⁵² Arxiu Municipal de Llinars del Vallès (AMLLV), Expedients d'Alcaldia (1939-1942): Danys de Guerra. Aquesta sol·licitud també es va recollir a les actes municipals de l'ajuntament el 8 de gener de 1940.

L'Ajuntament de Llinars del Vallès també efectuà diverses gestions per reparar els danys de guerra. D'aquesta manera, el 27 de febrer de 1939 la comissió gestora demanà a la Diputació Provincial de Barcelona les orientacions necessàries per aconseguir la restauració del patrimoni urbà després dels danys causats.⁵³ Uns mesos després, 26 de juny de 1939, s'acordà reconstruir la passarel·la que unia el carrer Alt amb l'avinguda Comes i que fou destruïda per l'explosió provocada pels republicans el 29 de gener.⁵⁴ Finalment, aquell 31 de juliol de 1939 la comissió gestora acordà l'acusament de rebuda d'un ofici de la Direcció d'Obres Públiques de la Diputació de Barcelona on es deia que en poc temps es realitzaria el desballestament del pont destruït sobre la riera Giola de Llinars.⁵⁵

5. Conclusió

En aquest article s'ha fet una primera aproximació de diversos aspectes relacionats amb la Guerra Civil i posterior postguerra a la comarca del Vallès Oriental. Com s'ha posat de manifest, la comarca va estar en tot moment vigilada per l'espionatge franquista, cosa que va permetre als responsables de l'exèrcit rebel gaudir d'informació important vinculada als principals objectius militars del territori.

La comarca va patir els estralls del conflicte a través de diversos bombardejos i dels danys vinculats a la voladura de ponts i carreteres realitzada per l'exèrcit republicà durant la seva retirada. Els bombardejos afectaren especialment Granollers, i provocaren danys materials, especialment a civils. Altres localitats com Mollet del Vallès i la Garriga també patiren aquelles agressions aèries durant les jornades prèvies a l'ocupació militar per part de les tropes franquistes.

Especialment greus foren els associats amb l'estratègia de terra cremada que provocaren tant destrosses materials com víctimes civils. Els casos més significatius foren sense cap mena de dubte els de Granollers i especialment Llinars del Vallès, on a part dels danys materials també es registraren diverses morts.

Tot i que és cert que els danys al Vallès Oriental no foren gaire nombrosos en comparació amb altres territoris de Catalunya —com ara els que es van produir a les Terres de l'Ebre a causa de la batalla de l'Ebre; a Barcelona i

⁵³ AMLLV, Actes municipals, 27 de febrer de 1939.

⁵⁴ AMLLV, Actes municipals, 26 de juny de 1939.

⁵⁵ AMLLV, Actes municipals, 31 de juliol de 1939.

Figueres a causa dels bombardejos o a les comarques gironines a causa de la gran destrucció de ponts que s'efectuaren— es produïren força destrosses en diversos punts de les comunicacions i ponts, unes destruccions que foren especialment nombroses en la xarxa viària local. En aquest sentit, fou bàsica la tasca de reconstrucció efectuada per ajuntaments i Diputació de Barcelona.

34

Queda per concretar en futures recerques el fet de per què municipis com els ja esmentats Llinars i Granollers no foren adoptats pel règim a través de l'organisme que va crear per reconstruir localitats molt malmeses, Regiones Devastadas. Caldrà cercar dades tant als arxius municipals com especialment a l'Arxiu General de l'Administració on es localitza el fons més important vinculat amb aquest organisme.

Tot plegat, i en tots els sentits, ja fossin humans o materials, els estralls que provocà la Guerra Civil foren molt importants al Vallès Oriental. Unes cicatrius que en alguns casos, més de vuitanta anys després de la fi del conflicte, segueixen obertes i molt presents entre tots els veïns i veïnes de la comarca.

Referències

CATALÁN VIDAL, JORDI (1995): *La economía española y la Segunda Guerra Mundial*, Barcelona, Ariel.

CLARÀ, JOSEP (2007): *Esclaus i peons de la Nueva España: els batallons de treballadors a Catalunya (1939-1942)*, Girona, Centre d'Estudis Històrics de Girona

DUEÑAS ITURBE, ORIOL (2008): *Els esclaus de Franco*, Barcelona, Ara Llibres.

DUEÑAS ITURBE, ORIOL (2014): «El servicio militar de puentes y caminos de Cataluña. reconstrucción de daños de guerra y trabajos forzados (1939-1943)», *Revista Universitaria de Historia Militar* (en línia), 4, p. 231-254.

DUEÑAS ITURBE, ORIOL (2016): *La gran destrucció. Els danys de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1957)*, Lleida, Pagès Editors.

GARCÍA-LOZANO, VANESA M. (2015): *La ingeniería de caminos durante la Guerra Civil española destrucción y reconstrucción de puentes*, tesi doctoral inèdita, Universidade da Coruña.

GARRIGA ANDREU, JOAN (1995): «A l'entorn d'unes darreres aportacions sobre el bombardeig de Granollers». LAURO. REVISTA DEL MUSEU DE GRANOLLERS, 9, p. 44-45.

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
26 (2022), 7-36

GARRIGA ANDREU, JOAN (2002): GRANOLLERS. EL BOMBARDEIG DE 1938, Granollers, Ajuntament de Granollers.

GARRIGA ANDREU, JOAN (2017): REVOLTA I GUERRA CIVIL A LA GARRIGA (VALLÈS ORIENTAL), 1936-1939, Barcelona, Artyplan, S.L. (reedició).

GARRIGA, JOAN; HOMS, JOSEP; LEDESMA, JOAQUIM (1989): *Granollers 1936-1939: conflicte revolucionari i bèl·lic*, 2 vols., Vilassar de Mar, Oikos-Tau.

GARRIGA, JOAN i NAVARRO, EDUARD (2008): *Les Franqueses del Vallès: els anys de la Segona República (1931-1939)*, Ajuntament de les Franqueses del Vallès.

GESALÍ, DAVID (2005): *Delfín, el avión Grumman CC&F G-23 en la Guerra Civil española*, Cerdanyola del Vallès, edició de l'autor.

GESALÍ, DAVID (2008): *L'Aeròdrom 329. Montornès del Vallès i l'aeronàutica en la Guerra Civil espanyola*, Ajuntament de Montornès del Vallès.

GESALÍ, DAVID i ÍÑIGUEZ, DAVID (2012): *La guerra aèria a Catalunya (1936-1939)*, Barcelona, Rafael Dalmau.

GINJAUME, RICARD (2005): «Un poble, una guerra. Cardedeu, 1936-1939», *Lauro. Revista del Museu de Granollers*, 29, p. 21-30.

GRAU MATEU, JOSEP (2009): «Un diumenge de gener. El final de la Guerra a Llinars del Vallès», *Lauro. Revista del Museu de Granollers*, 30, p. 29-42.

LÍSTER, ENRIQUE (1977): *Memorias de un luchador. Los primeros combates*, Madrid, G. Del Toro.

LÓPEZ ROVIRA, CARLES (2012): *La conquesta de Catalunya. Diari d'operacions de l'exèrcit de Franco*, Barcelona, Editorial Base.

MARTÍNEZ BANDE, JOSÉ (1979): *La Campaña de Cataluña*, Madrid, Ed. San Martín.

MARTÍNEZ REVERTER, JORGE M. (2006): *La caída de Cataluña*, Barcelona, Ed. Crítica.

MÁS TORRECILLAS, VICENTE (2008): *Arquitectura social y Estado entre 1939 y 1957*. La Dirección General de Regiones Devastadas, Madrid, UNED.

MASSAGUER, MARIA ÀNGELS (2007): *Segona República, Guerra Civil i primer franquisme a Parets del Vallès*, Ajuntament de Parets del Vallès.

MONFORT, ARAM (2018) «Els camps de concentració franquistes a Catalunya: el cas de Granollers», *Ponències. Revista del Centre d'Estudis de Granollers*, 22, p. 141-62.

MORTEN, HEIDEBERG i ROS AGUDO, MANUEL (2006): *La trama oculta de la Guerra Civil. Los servicios secretos de Franco*, Barcelona, Crítica.

PASTOR PETIT, DOMÈNEC (1978): *La cinquena columna a Catalunya (1936-1939)*, Barcelona, Galba.

PLADEVALL, ANTONI (1991): *Castellterçol. Història de la vila i del seu terme*, Vic, Eumo.

PUIGVENTÓS, EDUARD (2016): *La guerra civil a Caldes de Montbuí*, Ajuntament de Caldes de Montbuí.

SÁNCHEZ, F. (2014): «Les brigades internacionals es reagrupen a la Garriga», *Vallesos. Gent, terra i patrimoni*, 7 (dossier «75 anys del final de la guerra»), p. 112-114.

SOLÉ SABATÉ, JOSEP M. i VILLARROYA FONT, JOAN (1986): *Catalunya sota les bombes: 1936-1939*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

SOLÉ SABATÉ, JOSEP M. i VILLARROYA FONT, JOAN (2003): *España en llamas. La Guerra Civil desde el aire*, Madrid, Ediciones Temas de Hoy.

SOLER FUENSANTA, JOSÉ R. i LÓPEZ-BREA ESPIAU, FRANCISCO J. (2008): *Soldados sin rostro. Los servicios de información, espionaje y criptografía en la Guerra Civil española*, Barcelona, Inédita Editores.

SUÁREZ GONZÁLEZ, MARIA ÀNGELS i VILÀ ARMADANS, LOURDES (1997): «Els bombardeigs a Mollet del Vallès durant la Guerra Civil», *Notes*, 11, p. 71-86.

TRIADÚ, JOAN (2001): *Dies de memòria 1938-1940. Diari d'un mestre adolescent*, Barcelona, Proa.

VILLARROYA, J. (2005): «La campanya de Catalunya. Crònica de la Guerra Civil al Principat», dins J. M. Solé Sabaté i J. Villarroya (dir.), *Breu història de la Guerra Civil a Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, p. 738-762.